

Түркі халықтарының қаһармандық эпостарындағы батырлар типі

Аннотация. Түркі халықтарының көптеген ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан бай фольклорлық мұрасының бірі - қаһармандық эпостардың алатын орны ерекше. Эпостардың басты кейіпкері – ерекше туған батыр. Ең жақсы қасиеттер де осы халықтың өкілі, ел бірлігін дәріптейтін эпостың басты кейіпкері – батырдың бойына жинақталған. Эпостарда басқа әлеуметтік топ өкілдеріне қарағанда өзі мерген, өзі аңшы, өзі шешен, өзі еңбекқор, өзі әділ батырдың алатын орны барлығынан жоғары тұрады. Түркі халықтарының көне эпостарында батырлар немесе олардың әкелері рутайпа басшысы, көсемі болып келсе, қаһармандық эпостарда мемлекеттің пайда болуымен батырлар хан дәрежесіне көтеріліп, асқақтатылды. Аталған мақалада түркі халықтарының эпостарындағы қызметі қоғамның, елдің бірлігіне негізделген батыр типтері қарастырылады. Сонымен қатар, ауылын, руластарын аңшылығымен, мергендігімен асыраған *аңшы/мерген батыр типі*, зұлымдықты жеңіп, елге тыныштық пен әділдік орнататын *батыр хан типі*, ұсақ-түйек даулардан бастап, үлкен дау-жанжалдарға дейінгі мәселелерді шешіп, әділ шешімін айтып, төрелік ететін *би батыр типі*, зұлым байдың әділетсіздігі мен кемсітуіне қарсы тұрып күрескен *малшы батыр типтерінің* ерекшеліктері эпостардан мысалдар келтіріле отырып, жан-жақты сараланып, пайымдалады.

Түйін сөздер: қаһармандық эпос, батыр типі, аңшы/мерген батыр типі, батыр хан, би батыр типі, малшы батыр.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-139-2-193-201>

Түсті: 15.11.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 19.05.2022

Кіріспе

Халықтың рухымен сезілген, халықтың қиялында жанданған әрі тарихи, әрі рухани құнды туындыларымыз қаһармандық эпостарда ең жақсы қасиеттер халықтың өкілі, басты кейіпкер батырдың бойына жинақталған. Батыр – елдің бірлігі мен ынтымағын дәріптейді. Олардың қызметі бүкіл қоғамның, халық бірлігінің, мемлекет тұтастығына құрылады.

Орта Азиядағы түркі халықтары мекендеген сайын даланың қатал ауа райы, өз араларындағы, дұшпандарымен арадағы соғыстар оларды көшпелі тұрмыс-тіршілікке итермеледі. Көшпелі тұрмыс-тіршілік те оларға жауынгерлік пен батырлық рухын септі. Сол себептен де отырықшы қоғамға қарағанда көшпелі тұрмысты ұстанған қоғамнан батыр типін жиі кездестіруге болады. Өйткені, көшпелі қоғамның тұрмыс-тіршілігі, құндылықтары отырықшы қоғамнан өзгеше болып келеді. Ол туралы түрік ғалымы Мехмет Каплан «Өмірде және әдебиетте нақты бір тип оны идеал тұтқан қоғамға байланысты дүниеге келеді. Тип – аңсаудың белгісі. Алайда, бұл аңсау сол қоғамның тарихи сәттері, әлеуметтік жағдайы және өркениетімен тығыз байланысты. Бұлар өзгерсе, оларға жауап беретін идеал типтер де өзгереді» [1, 58 б.], - дейді.

Түркі қаһармандық эпостарында көшіп-қонып мал баққан елдің ортасынан шыққан, жаз жайлап, қыс қыстап жүрген қарапайым батыр жауға барғанда адам айтқысыз биік қамалдарды бұзып, шаһарларды шауып керемет ерліктер көрсетеді. Қаһармандық эпоста барлық жағынан асқақталатын кейіпкер – ол батыр. Батырлық тек елге еңбек сіңіру, ел қорғау арқылы ғана келеді. Түрік ғалымы Ч.Ақйүз өз мақаласында батыр типін «Түркі эпостарында идеалдандырылған батыр типі халықтың басты күш, қуаты саналады. Батыр қасиетті отансүйгіштік мақсатынан өлгенге дейін бас тартпайды. Ол соғыстан тайсалмайды, қашпайды, кеудесін керіп жауға қарсы тұрады. Қарсыдағы дұшпан қорқынышты, көзі қарайған, өте күшті болып келеді. Батыр өзін соншалықты батыл, мықты санайды. Өзін ешбір дұшпан жеңе алмайтындай көреді. ... батырға рухани күшті аталар рухы береді. Батыр туғаннан мықты, жан-жақты болып келеді. Әрдайым жанында аты және жігіттері бар. Сонымен қатар батыр әділ, жомарт, сымбатты, өнерлі, қонақжай, намысты болып келеді» [2, 172 б.], - деп сипаттайды.

Қаһармандық эпоста батыр өзінің ержүректілігін, батылдығын ел игілігіне, әділетсіздіктен жапа шеккендер мен жаудан жәбір көргендерді құтқаруға жұмсайды. «Батырлар жырында жеке мүддеден гөрі ру, тайпа, ел мүддесін жоғары қою үстем. ... Эпостық жырлар патриархалдық-феодалдық қоғам нығайған кезде жырланғандықтан, оның батырлары ру, тайпа мүддесі мен жеке басының мүддесін ұштастырады» [3, 134-135 б.]. Бір сөзбен айтқанда, батырдың батырлығы ел тағдырына қатысты маңызды оқиғамен өлшенеді.

Басқа да халықтардың эпостарындағы сияқты түркі халықтарының эпостарындағы батырлар да әділ, ержүрек, батыл, дана болып келеді. Эпостарда батырлар тұтқынға түскен өзінің әке-шешесін, өз руының адамдарын, жарың, оның әке-шешесін құтқарады. Эпостардан батырлардың эпикалық идеалды ерекшеліктерімен қатар реалды адами ерекшеліктерін де көруге болады. Яғни, батыр еңбекқор, мықты аңшы, мерген, жақсы бақташы, мейірімді бала, отағасы ретінде суреттеледі. Көне эпостарда батырлар немесе олардың әкелері ру-тайпа басшысы, көсемі болса, мемлекеттің пайда болуымен қаһармандық эпостарда батырлар хан дәрежесіне көтеріледі.

Зерттеу әдістері

Жұмыстың сипатына қарай аталған мақалада негізінен сипаттау, жүйелеу, мәтіндік талдау және жалпылау *әдістері* қолданылды.

Батыр хан типі. Түркі халықтарының эпостарында *батыр хан* бейнесі жиі кездеседі. Батыр хан бейнесі бытыраңқы рулардың халық болып құрала бастаған кезеңімен бірге қалыптасқан. Оның қызметі бірігу идеясымен, мемлекеттің шығу тарихымен қарайлас [4, 49 б.]. Эпостарда батыр ерлігінің, ақылының, әділдігінің арқасында қоғамдағы зұлымдықты жеңіп, әділетті қоғам орнатып, сол қоғамға хан болады. Халық та батырдың хан тағына отырғанда тыныштық пен әділдік орнататындығына сенеді. Өйткені батыр халықтың арман-қиялындағы адам.

Қаһармандық эпостағы батыр - еркіндіктің, әлеуметтік теңдіктің, әділетті қоғамның символы. Батырдың хандық билікке қол жеткізіп, хан сайлануы әділетті қоғамның орнауы да болып есептеледі. Эпостарда батыр хан тағына қол жеткізгенде елде тыныштық пен әділдік орнайды. Бұл да батырды асқақтатудан, осындай хан болса екен деген тілектен, аңсаудан туғандығы сөзсіз. Ол туралы ғалым Ш.Ибраев «Батыр еліне келіп заңсыздықтың орнына бұрынғы заңдылық, жамандықтың орнына жақсылық орнайды. Іс жүзінде қалпына келген тіршілік халық санасында енді осыдан былай батыр мен оның елі өмір сүретін кіршіксіз орта, әділетті қоғам деп есептеледі» [5, 227-232 б.].

Көне эпостардағы батыр (аңшы батыр, мерген батыр) мемлекет құрылған тұста оның билеушісі хан типімен бірігіп, батыр хан типтері пайда болды. «Қарадөң» эпосында ноғай ханы өз баласы Бердіхан бола тұра хандықты Қарадөңге береді. Хандыққа ие болған Қарадөңнің батырлығынан басқа ақылдылығы, әділдігі мына жыр жолдарында көрініс тапқан: «Мынау тұрған Қарадөң, Кеудесі толған сана еді. Тоқсан баулы ноғайды, Тірі болса, бағады, Ашы менен арығын, Пақыр, міскін, кәрібін, Түгелдей көңілін табады» [6, 221 б.].

«Ер Тарғын» мен «Ер Көкше» жырларында да хандық таққа Тарғын мен Көкше отырады. Ол туралы «Ер Тарғын» жырының соңында «Жанарыстан үш Тарғын деген тауға барып жайлады, һәм қыстады. Һәм су жерді мысыр етті. Сол елге Тарғынның өзі хан болды және батыр болды» [7, 52 б.], - дейді. «Едіге – Нұран» жырында Едіге Есім ханды өлтіріп орнына басқа хан сайлайды. Мұхтар ханның да елін шауып орнына Аңғысынды хан қояды. Ал өзі екі елдің батыры атанады. Ал «Едіге» жырында «Едіге Тоқтамыс ханның үлкен қызын алып беріп, Жылқыбайды хан қылып таққа отырғызып қояды» [6, 94 б.]. Ал қарақалпақтардың Қияс нұсқасында Сәтемір хан жалғыз қызы Ақбілекті Едігеге қосып, хандық тағын Едігеге береді [8, 221 б.]. Едіге хан болып ел билеген тұста әділ төрелік жүргізіп, елінің абыройын арттырады. Нұртуған жырау нұсқасында Сәтемір хан қызы Қағазды Едігеге некелеп, тағын береді. «Едіге сол өлкедегі ноғайы, қазағы, маңғұлы тағы басқасы бар – төрт арыс елге хан болды». Көптеген түркі халықтарында кеңінен таралған «Көрұғлы» эпосының қазақ, өзбек, түркімен варианттарында Көрұғлы араб Райханның қызын түркімен еліне алып келгеннен кейін оны ақсақалдар кеңесі хан сайлайды.

Қаһармандық эпос дәстүріне сай батыр болмаған ханның әділетті билеуші ретінде бейнеленуі өте аз кездеседі. Өйткені халықтық тарихи сана бойынша ең алдымен елінің мүддесін барлығынан жоғары қоятын, сол үшін жанын пидә туге даяр батыр тұлғасы ғана ел билеуге лайықты болып келеді.

Аңшы, мерген типі. Эпостардағы батыр типтерінің тағы бірі – *аңшы, мерген* типтері. Аңшы, мерген типтері өз бастауын мәдени қаһармандардан алады. Сібір эпостарындағы батырлық мергендік, аңшылықпен сабақтас болып келеді. Қазақ халқының «Қисса Құламерген» көне эпостық жыры, «Аламан мен Жоламан» сияқты батырлық ертегілерінде батырлық мергендікпен, аңшылықпен сабақтасып жатыр. Аңшы, мерген батырлар тек қана өздерінің отбасыларын ғана емес, күллі ауыл-аймағын құстың, аңның етімен асырап отырған. Аңшылық сол кезеңдердегі күн көру кәсібінің бір түрі болған. «Қисса Құламерген» жырындағы «Тыңлаңыз, Құламерген бұрын өткен, Ақырда мұратына о да жеткен. Мұхиттың Ғазар деген аралында, Өнерпаз мергендікпен кәсіп еткен» [9, 84 б.], - деп басталатын шумақтарынан жырдың бас қаһарманы Құламергеннің аңшылықты кәсіп еткен адам екенін көреміз. Көне эпостардағы батырлар аңшылықты кәсіп қылған, аңшылықтың арқасында елін, жұртын асыраған аңшы-мергендер.

Батырлардың мергендігі, аңшылығы көбіне ертегілерде кездесетін сюжет десек те болады. Ол туралы М. Әуезов: «Қазақ батырларының әңгімелерінде аңшылықтың өзі де көп жайылған үлкен бір салт болады. Біздің батырлардың бір алуаны – аңшыдан шыққан батырлар. Бұның мысалдары, әсіресе, ертегіде көп. Кәсіп иесі – аңшы батыр. Мал бағушы, бақташы Қодар батыр сияқты, біздің батырлардың ол да бір бөлек типі болады» [10, 100-101 б.], - дейді. «Ер Төстік» ертегісінде де Ер Төстік те әке-шешесін құстың, аңның етімен асырайды.

Ә. Марғұлан қазақтың қаһармандық жырлары мен ертегілерін туғызған атаеркі дәуірдегі негізгі мотивтердің көптеген түрлерін жіктейді. Солардың ішінде «ер баланы баулып, садақ аттыру, жапан түзге жалғыз жіберіп, аң аулатып, ерлік сынаудан өткізу/мергендер типі» мотивінің де айрықша орын алғандығын атап көрсетеді [11, 16 б.].

Ежелгі сахаларда балаға кішкентай кезінде берілген ат нағыз ат ретінде саналмайтын болған. Нағыз ат оларға садақ атып, жігіттік көрсеткеннен кейін ғана берілетін болған. Өзбек халқының «Алпамыс» эпосында батырға туғанда қойылған ат – Хакімбек. Хакімбек жеті жасына толғанда алғашқы батырлығын көрсетеді. Атасынан қалған он төрт пұт ауырлығындағы сары садақты көтеріп атады. Сары садақпен атқан оқ асқар тауға қарай ұшып, таудың төбесін ұшырады. Осыған байланысты халық оған Алпамыс деп ат қойған. Алпамыс, Қобыланды жырларында батырлар ат жалын тарта өз елін қорғауға аттанса, Бұқаш аңға аттанады.

Хакас қаһармандық эпостарындағы батырлар да құралайды көзге атқан мерген, қарымы мықты аңшылар болып келеді. Эпостарда батырлардың аттарына мирген (мерген) эпитеті қосылып *Хартыға Мирген – Қаршыға Мерген, Курелдей Мирген – Қола Мерген, Алтын Мирген – Алтын Мерген, Ай Мирген – Ай Мерген* т.б. болып аталады [12, 43 б.]. Сонымен қатар, батырлардың аттары хан, тайчы (ханзада), мөке (күшті), төңіс (бай) сияқты түрік-моңғол титулдарымен бірге айтылып отырған. Алтайлықтарда да «Тектебей Мерген», «Малчи Мерген», «Көгүдей Мерген», «Хан Мерген» т.б. сияқты қаһармандық эпостар көптеп кездеседі.

Қаһармандық эпостарда аңшылық, мергендік тұлғалары өзгеріске түскен. Қалыңдық іздеуге шыққан батыр қызға қол жеткізу үшін мергендікті қажет ететін алтын теңгені, жібек бауды т.б. атып түсіреді. Алты жасында алып батыр болған Қобыланды Естеміспен бірге жылқы бағып, аң аулап, садақ тартады. Көктім ханның тойында Қобыланды мергендігін көрсетеді: «Қозы жауырын жебені, Ат үстінен шіреніп, Сонда тұрып тартады, Кәміл пірлер сенгені. Қарулы бақан басында, Екі бөліп ұшырды, Ай астында теңгені» [13, 14-15 б.]. Қобыланды осылайша ай астына ілінген теңгені атып түсіріп Құртқаға үйленеді. Бұл жерде біз Қобыландының сұлу жарына қол жеткізу үшін жасаған ісін көреміз, оның халық қамын көздейтін нағыз ерлігі Қазанға аттану сапарынан басталады.

Қазақтың «Қамбар батыр» жырындағы Қамбар батыр өзін ғана емес «алпыс үйлі арғын мен тоқсан үйлі тобырды» аңшылықпен асыраған аңшы-батыр. Қ.Жұмалиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» еңбегінің батырлар жыры туралы тарауында Қамбардың аңшылығын жырдың басты ерекшелігі ретінде сипаттайды [14, 439 б.]. Жырда Қамбар батырдың батылдығы ел игілігіне, зәбір көргендерді құтқаруға бағытталады.

«Қисса Қамбар» жырында Қамбар «он сан үйлі оят, қырық сан үйлі қият, алпыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі тобырды» асыраған он сегіз жасар батыр ретінде суреттеледі [15, 49 б.]. Ә.Диваев жариялаған «Қамбар батыр» жырында Қамбардың «Алпыс үйлі Арунның, Тоқсан үйлі Тобырдың, Ашыққанын тойғызған» аңшылық өмірі, адал еңбектенуі кеңінен суреттеліп, жолбарыспен алысқан алғашқы ерлігі жырланады [15, 121-125 б.]. «Қамбар батыр» жырының Ә. Шоқатаев нұсқасында көп тобырдың қамы үшін «киік, құлан аң атып асырағандығы», «Қобыланды батыр» жырының Құлзақ нұсқасында «Ит жүгіртіп, құс салып кәсіп еткен, Аңшылықтың қызығын нәсіп еткендігі» [16, б. 144] жырланады. «Қобыланды батыр» жырындағы «Өзі алты жасында, Қаршығасы қолында, Тазысы ерткен соңында» жолдары ел қорғаны батырдың кішкентайынан аңшылықты кәсіп еткендігін аңғартады. Жырда бала Қобыландыға жөн сілтейтін дана, қамқор жылқышы бейнесінде берілген Естеміс Қобыландыны аңшылыққа, мергендікке баулиды. «.. Қобыландыны барған соң, Естеміс ерің баулыды. Күнде киік аулайды, Кездессе жауын жаулайды, Жылқыда жатып Қобыланды, Екпіні оттай қаулайды, Қаршығасы қолында, Құмай тазы соңында, Көрсө киік аулайды» [17, 5-6 б.].

Алтайлықтардың екі бөлімнен тұратын «Маадай Кара» эпосының бірінші бөлімінде Кара Құланың қарт батыр Маадай Караға шапқыншылығы, қосынын қиратып дүниесін, мал-мүлкін адамдарымен қоса тұтқындауы баяндалған. Екінші бөлімінде Маадай Караның ұлы Көгүдей Мерген батырдың ерліктері жырланған. Эпостың басты кейіпкері керемет күшке ие - Көгүдей Мерген. «Маадай Кара» дастанында ғажайып туу мотиві бойынша қарт ата-анадан дүниеге келген, жау келердің алдында қарт әкесінің тауға жасыруымен аман қалған бала баяндалады. Оны мейірімді кейуана бейнесіндегі туған жердің, яғни Алтайдың рухы өсіреді. Алтайдың рухы қорғансыз баланы керемет батырға айналдырады. Баланың біртіндеп қару қолдануды, құс пен аңдарды аулауды үйренуі аңшылық пен малшылықты қатар алып жүрген көне алтайлықтардың тұрмыстарының шынайы тұстарын көрсетеді. Ал баланың ойыншық садақтың бір жебесімен бірден көп аң құсты өлтіріп, өзіне тартып алуынан шындыққа жанаспайтын қиял-ғажайыпты көреміз. Көгүдей Мерген қабырғадан жасалған садағы, қамыстан жасалған жебесін атқанда «жер тітіркеніп, Алтайдың төбесі сілкініп, жебе жеті қара бөрінің жалаң қолтығынан өтіп, жеті қара тауды ұшырып, жеті қабат жер астынан өтіп жерді ұстап тұрған улы сары теңізге түседі. Оң қолымен лақтырған таспен тоғыз қара қарғаның бастарын жұлып алады» [18, 300-302 б.].

Батыр би типі. Батырлар типінің келесі бір өкілі – *батыр би*. Батыр би тұлғасы кейіннен қалыптасқандықтан болар эпостарда көп кездесе бермейді. Қазақ тарихында би дегенде алдымен үш жүзге мәшһүр Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке билер еске түседі. Билер ұсақ-түйек даулардан бастап, үлкен дау-жанжалдарға дейінгі мәселелерді шешіп отырған. Эпоста би бейнесі тұтас образ ретінде кездеспейді. Ол тек батыр тұлғасымен тұтастанып қана эпостан орын алады. Қазақ эпостарындағы осындай тұлғалардың бірі – Едіге би. Едігенің би ретіндегі даналығын түрлі дауларға әділ төрелік беруінен көреміз. Ол бала кезінен бастап-ақ шешендігімен, әділ билігімен көзге түседі. Тоқтамыс ханға даулы болып бара жатқан екі кісінің таласын ойнап жүрген Едіге шешеді. Дау қуушылар ханға барғанда ол Едігенің төрелігінен артық төрелік бере алмайтынын айтады. Осындай бірінен-бірі асқан тағы да үш дауды Едіге шешіп, әділ төрелікке хан да тоқтайды. Ұсақ-түйектен басталған төрелік үлкен билік айтуға ұласады. Соның ішінде балаға таласқан екі әйелге «баланы семсермен қақ бөліп беремін» дегенде, шын анасы «өлтірмеңіз» деп араша түсіп, осыдан жалған ана мен баланың өз анасын ажыратқан әйгілі билік те эпоста Едіге атымен байланысты. Едіге аруағының асып туғанын алдымен ханның әйелі байқайды. Едіге кіріп келгенде ханның селк ете түсетінін әйелі хан киімінің етегін түйреген иненің морт сынғанымен дәлелдейді. Мұнан кейін ханның Едігеге қарсы қастандығы басталады. Едігенің мемлекет басқаруды өз қолына алғанда да хан аталмауы тарихи шындыққа жақын. «Едіге» жырының татар нұсқасында Шаһ Темір Едігені би сайлап, қызы Ақбілекке қосады [19, 115 б.].

Кедей, малшы батыр типі. Эпостардан *кедей, малшы батыр типі* алтайлардың «Малчи Мерген» эпосында кездеседі. Алтайлықтардың «Малчи Мерген» эпосындағы Малчи Мерген басқа эпостардағы сияқты ру көсемі емес. Ол өз иесінен зәбір көріп, жапа шеккен, зұлым байдың әділетсіздігіне, кемсітуіне, мазағына қарсы тұрып күрескен малшы. «Малчи Мерген» эпосында Айбычи бай жайылымын басқа жаққа көшіргісі келеді. Малчи деп аталатын малшының бірі байдың әмірін естіп: «Жаңа жайылымға апаратын күшім қалмады, мен байғұсқа тым болмаса жауыр ат берсе», - дейді. Бұған ашуланған бай мен оның қызметшілері Малчины «естен кетпейтіндей етіп үш өрім қамшымен қанын ағызып сабайды» [20, 18 б.]. Бұдан әрі қарай эпостағы сюжеттер ертегілік, фантастикалық түрде өтеді. Батырдың қарсыласы ретінде Малчи Мергеннің болашақ жарының әкесі Арслан Каан шығады. Арслан Каан Малчи Мергенге төменгі

таптың өкілі болғандықтан қарсы. Эпостан бай Арслан каан мен малшы Малчи Мергеннің арасындағы әлеуметтік күресті көреміз. Эпоста кедейлердің өкілі батыр байлар мен хандардың әділетсіздіктеріне қарсы күрес жүргізеді. Бұл күресте барлық байлар мен хандар ажал құшып, батыр малшы жеңіске жетеді.

Қазақ халқының «Алпамыс батыр» жырында Алпамыс қойшы Кейқуатты хан сайлап, Жүрметозды әйелдікке алып береді. Сол қойшы Кейқуат әділ хан болады. Жалпы қойшыны хан қою эпостарда көп кездесе бермейтін көрініс.

Қорытынды

Қаһармандық эпостарда батырдан асқан ұлы тұлға жоқ. Сол себептен де жырдағы кез келген әлеуметтік топ өкілдерінен мейлі хан, мейлі бай болсын батырдың орны бәрінен жоғары тұрады. Батырдың бойында батырлық, батылдықымен бірге қаншама асыл қасиеттер ұштасып жатады. Тұтастай алғанда, батыр жан-жақты, бойында көптеген ерекшелігі бар, өзі мерген, өзі аңшы, өзі палуан, өзі шешен, өзі мәрт, халық аңсарындағы ерекше тұлға.

Эпостарда батырлардың көркемдік ерекшеліктерімен қатар шынайы адами ерекшеліктері де жан-жақты бейнеленеді. Эпостарда бейнеленген *аңшы/мерген* батыр типі мергендігімен елін асырайды, *батыр хан* типі зұлымдарды жеңіп, еліне тыныштық орнатады, *би батыр* типі әділ шешім айтып үлкен дау-жанжалдардың алдын алады, ал *малшы батыр* типі де зұлым байларға қарсы күресте жеңіске жетеді.

Жалпы алғанда архаикалық элементтері көбірек сақталған Сібір эпостарында аңшы батыр, мерген батыр, малшы батыр сияқты батыр типтері көптеп кездеседі. Орта Азия эпостарында да көне эпостарда кездесетін тұрмыстық элементтердің көрінісі (аңшылық дәуір көрінісі) мен қаһармандық элементтері, яғни аралас типтердің молырақ кездесетінін, эволюциялық дамуын көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Kaplan M. Manas Destanı. Türk Edebiyatı üzerinde araştırmalar 3. Tip Tahlilleri / M. Kaplan. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2005. – 90 s.
2. Akyüz K. Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi // Mukaddime. – 2010. – № 1. –S.169-180.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы / Ә. Қоңыратбаев. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
4. Пропп В.Я. Русский героический эпос / В.Я. Пропп. – Москва: Лабиринт, 1999. – 640 с.
5. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы / Ш. Ибраев. – Астана: Сарыарқа, 2012. – 336 б.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 464 б.
7. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2007. – 496 б.
8. Едиге. Қияс варианты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. – 400 б.
9. Бабалар сөзі. – Астана: «Фолиант», 2008. – 352 б.
10. Әуезов М. Әдебиет тарихы / М. Әуезов. – Алматы: Кітап, 1991. – 240 б.
11. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар / Ә. Марғұлан. – Алматы, 1985. – 362 б.
12. Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Мир хонгорского (хакасского) фольклора / В.Я. Бутанаев, И.И. Бутанаева. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им.Н.Ф.Катанова, 2008. – 376 с.
13. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. – 336 б.

14. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Фольклор / М.Әуезов. – Алматы, 1948. – 439 б.
15. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.43. – Астана: Фолиант, 2007. – 416 б.
16. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 35. – Астана: Фолиант, 2006. – 392 б.
17. Батырлар жыры. 1 – том. – Алматы: Жазушы, 2006. – 256 б.
18. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. – Москва: Наука, 1973. – 474 с.
19. Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: Раннур нәшрияты, 2004. – 640 б.
20. Улагашев Н.У. Малчи-Мерген. Алтайский героический эпос / Н.У. Улагашев. – Горно - Алтайск: Ойротское областное национальное издательство, 1947. – 231 с.

Г.Т. Жиёмбаева¹, А.Р. Маемерова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Назарбаев университет, Нур-Султан, Казахстан

Тип батыров в героических эпосах тюркских народов

Аннотация. В богатом фольклорном наследии тюркских народов, сложившимся и развивавшимся на протяжении многих веков, довольно велика роль героических эпосов. Главный герой эпосов – необыкновенный батыр. Все лучшие качества народа собраны в лице его представителя, главного героя эпосов – батыра. Батыр превосходит всех остальных представителей социальных групп в эпосах, являясь и самым метким стрелком, и лучшим охотником, и лучшим оратором, и самым трудолюбивым, и самым справедливым. В данной статье рассматриваются типы батыров, деятельность которых в эпосах тюркских народов основана на единстве общины и народа. Кроме того, подробно рассматриваются и анализируются приводя примеры следующие типы батыров: *тип батыра охотника/меткого стрелка*, который своей охотой кормит свой аул, свою общину, *тип батыра хана*, который побеждает зло и устанавливает спокойствие и справедливость, *тип батыра бия*, который находит справедливое решение в различных ситуациях, начиная от мелких споров до больших конфликтов, *тип батыра пастуха*, который борется против несправедливости и дискриминации злого бая.

Ключевые слова: героический эпос, типы батыров, тип батыра охотника/меткого стрелка, тип батыра хана, тип батыра бия, тип батыра пастуха.

G.T. Zhiyembayeva¹, A.R. Maemerova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Type of heroes in heroic epics of the Turkic peoples

Abstract. Heroic epics take a special place in the rich folklore heritage of the Turkic peoples, which has developed over many centuries. The main character of the epics is an unusual native hero. The best qualities are accumulated throughout the life of a representative of these people, the main character of the epic – The Hero. In the epics, the place of a sniper, a hunter, a speaker, a hardworking, and a righteous hero is higher than everyone else than representatives of other social groups. The article considers the types of heroes whose activity in

the epics of the Turkic peoples is based on the unity of society and the country. In addition, *the type of hunter/sniper* hero who feeds his village, tribes with hunting, sniper, the *type of batyr khan* who defeats evil and brings peace and justice to the country, the *type of bi batyr* who solves problems and gives a fair solution, from small disputes to big disputes, the features of the types of Shepherd batyr who fought against injustice and discrimination of the evil rich are comprehensively analyzed and interpreted with examples from epics.

Keywords: heroic epic, hero type, hunter/sniper hero type, khan batyr, bi batyr type, shepherd batyr type.

References

1. Kaplan M. Manas Destanı [The Epic of Manas], (Dergah Yayınları, İstanbul, 2005,90 p.), [in Turkish].
2. Akyüz K. Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi [The type of female hero in the epic Manas], –2010. No. 1. P.169-180, [in Turkish].
3. Konyratbayev A. Kazakh folklorunun tarihi [History of Kazakh folklore], (Ana tili, Almaty, 1991,288 p.), [in Kazakh].
4. Propp V.Ya. Russkii geroicheskiy epos [Russian heroic Epic], (Labirint, Moscow, 1999, 640 p.), [in Russian].
5. Ibrayev Sh. Turki eposinin poetikasy men tipologiyasy [Poetics and typology of the Turkic epic], (Saryarka, Astana, 2012, 336 p.), [in Kazakh].
6. Babalar sözi: Jüztomdıq [The words of the ancestors], (Astana, 2008, 464 p.), [in Kazakh].
7. Babalar sözi: Jüztomdıq [The words of the ancestors], (Astana, 2007, 496 p.), [in Kazakh].
8. Edige [Edige], (Karakalpakstan, Nokis, 1990, 400 p.), [in Kazakh].
9. Babalar sözi: Jüztomdıq [The words of the ancestors], (Foliant, Astana, 2008, 352 p.), [in Kazakh].
10. Auezov M. Adebiet tarihy [Literary history], (Kitap, Almaty, 1991, 240 p.), [in Kazakh].
11. Margulan A. Ezhelgi zhur-anuzdar [Ancient lullaby-the legend], (Almaty, 1985, 362 p.), [in Kazakh].
12. Butanayev V.Ya., Butanayeva I.I. Mir hongorskogo (hakasskogo) folklore [The world of Khongor (Khakass) folklore], (Publisher of N.F. Katanov Khakass State University, Abakan, 2008, 376 p.), [in Russian].
13. Babalar sözi: Jüztomdıq [The words of the ancestors], (Foliant, Astana, 2006, 336 p.), [in Kazakh].
14. Kazak adabiyetinin tarihy [History of Kazakh literature], (Almaty, 1948, 439 p.), [in Kazakh].
15. Babalar sözi: Jüztomdıq [The words of the ancestors], (Foliant, Astana, 2007, 416 p.), [in Kazakh].
16. Babalar sözi: Jüztomdıq [The words of the ancestors], (Foliant, Astana, 2006, 392 p.), [in Kazakh].
17. Batirlar zhiri [Heroic Epics], (Zhazushy, Almaty, 2006, 256 p.), [in Kazakh].
18. Maaday Kara. Altayskiy geroicheskiy epos [Altai heroic epic], (Nauka, Moscow, 1973, 474 p.), [in Russian].
19. Tatar eposy [Tatar Epics], (Rannur nashriyaty, Kazan, 2004, 640 p.), [in Tatar].
20. Ulagashev N.U. Malchi Mergen [Malchi-Mergen. Altai heroic epic], (Oiro Regional National Publishing House, Gorno-Altaysk, 1947, 231 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Жиембаева Гүлбахрам Тұмарбекқызы – Ph.D., түркітану кафедрасының аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Маемерова Айнұр Рысбекқызы – Ph.D., Назарбаев университетінің нұсқаушысы, Назарбаев университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.

Zhiyembayeva Gulbakram Tumarbekkyzy – Ph.D., senior lecturer of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Maemerova Aynur Rysbekkyzy – Ph.D., instructor of the Nazarbayev University, Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan.